
**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ
ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ 1710-1720-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Ա. Մ.

1710-1720-ական թթ. Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես Արցախում (Ղարաբաղում) և Սյունիքում (Ղափանում) տիրող ժողովրդագրական իրավիճակի մասին կան հստակ տեղեկություններ: Պատմական ժողովրդագրության քննությունը հնարավորություն է ընձեռում, այլ հարցերի հետ մեկտեղ, ճշտելու և վերստուգելու հայկական զինված ուժերի քանակը մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում:

Նախ, ներկայացնենք առկա տեղեկությունները: Ռուսաստանում հայ ազատագրական շարժման ներկայացուցիչ Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը, ավարտելով Պետրոս Մեծի հրամանով իր գաղտնի առաքելությունը¹ Հայաստանի պարսկական տիրապետության տակ գտնվող շրջաններ, 1717 թ. մարտի 14-ին բանավոր զեկուցել էր. «Այդ պատրիարքի (իմա՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանի) [հոգևոր] իշխանության տակ, Գանձասար վանքի շուրջը, կա 900 գյուղ, ու դրանք մեծ՝ 100, 200, 300, 400 և ավելի տներ ունեցող գյուղեր են: Գանձասարից մինչև Էջմիածնի վանքը, որտեղ ապրում է մյուս պատրիարքը (իմա՝ Աստվածատուր Ա. Համադանցին – Ա. Ա.), բեռնված ձիերով 5 օրվա ճանապարհ է: Վերջինս ավելի շատ գյուղեր ունի իր իշխանության տակ, քան Եսայի պատրիարքը, բայց թե որքան՝ այդ մասին ճշգրիտ չգիտե...

Այդ երկու վերը հիշված պատրիարքների իշխանության տակ կլինի 200.000 [տուն] ժողովուրդ, դրանք էլ՝ վաճառականներ և գյուղացիություն»²:

1724 թ. նոյեմբերի 5-ին Ղարաբաղի հայկական զորքի պատվիրակները Սանկտ-Պետերբուրգում՝ արտաքին գործերի կոլեգիայում հաղորդում էին ավելի հստակ տվյալներ.

«Նորին կայսերական մեծության պաշտպանության տակ մտնելու ցանկություն ունեցող հայ ժողովրդի (և՛ զինվորականների, և՛ այլոց) թիվը միայն Ղարաբաղի նահանգում կլինի ընդհանուր առմամբ 100.000 տուն՝ չհաշված հայկական մյուս նահանգը, որը կոչվում է Կապան և գտնվում է Ղարաբաղի նահանգի և Երևանի միջև՝

¹ St' u Arмяно-русские отношения в первой трети XVIII века [Сборник документов, т. II, ч. I, под ред. **Ашота Иоаннисяна**, Е., 1964 (այսուհետև՝ АРО, I), док. 147].

² АРО, т. I, док. 154, с. 370. 1721 թ. Իրանի շահի մոտ առաքված օսմանյան պատվիրակ Դերի-Սուհամմեդ էֆենդին, վերադառնալով Կ. Պոլիս, նույն բանն էր հաղորդում սուլթանին, որ Պարսկաստանի «ամեն մի գյուղ ունի 300, 500 և 1000 տուն (տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, թարգմանությունը, ներածությունը, ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, հ. Ա, Ե., 1961, էջ 125):

դրանցից ձիով 3 օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Եվ այդ Կապանի նահանգի հայերն իրենց հետ միաբան են և նույնպես ցանկանում են մտնել նորին կայսերական մեծության պաշտպանության տակ: Իսկ այդ Կապանի նահանգում հայ ժողովրդի թիվն ավելի մեծ է, քան Ղարաբաղում, ու մեծ մասը վաճառականություն է»³:

Փոքր-ինչ ավելի ուշ, 1725 թ. հուլիսի 25-ին կայսրուհի Եկատերինա Ա-ին հղված ուղերձում, Ղարաբաղի կաթողիկոսներն ու մելիքները նշում էին, որ իրենց ամենափոքր գյուղերն ունեն 30-ից մինչև 50, իսկ ամենախոշորները՝ մինչև 600 տուն⁴: Վերլուծենք այս տվյալները:

1. Ղարաբաղի աշխարհագրական ընդգրկումը XVIII դարում: Հաշվելով 1710-1720-ական թթ. Ղարաբաղի բնակչության թիվը, պետք է հիշել, որ XVIII դ. Ղարաբաղը ներառում էր մի շարք տարածքներ, որոնք 1923 թ. նորաստեղծ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ) սահմաններից դիտարկող ղուրս էին թողնվել: Այդ բնիկ հայկական շրջանները ձգվում էին ԼՂԻՄ-ի ողջ պարագծով՝ բնական աշխարհագրական սահմանների երկայնքով: Հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում դա Գյուլիստանն էր, Գետաշենը, Գետաբեկն ու Քարահատը, արևմուտքում՝ Քարվաճառը, իսկ հարավում՝ մինչև Արաքս՝ Դիզակի մելիքության ծայրամասային հատվածները:

1722 թ. մինչև 1730-ական թթ. Ղարաբաղի տարածքը՝ դաշնակից Սյունյաց իշխանապետության հետ միասին, վերահսկում էին հայկական զինված ուժերը և, ըստ այդմ էլ, արտաքին ուժերի կողմից ստացել էր Հայկական սղնախներ և Հայկական գորք նոր պետականակիր անվանումներ⁵:

2. Հայ ընտանիքի (տան) շնչերի քանակը: Եթե որպես XVIII դ. սկզբում հայկական «տան» շնչերի նվազագույն քանակ ընդունենք 5-ը, ապա, Սանկտ-Պետերբուրգում 1724 թ. նոյեմբերի 5-ին արված վերոհիշյալ հայտարարության համաձայն, Ղարաբաղի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմել է 500,000 մարդ⁶: Միաժամանակ, պետք է նկատել, որ XVII-XVIII դդ. ավանդական հայկական ընտանիքը՝ «տունը», բաղկացած էր 10, 20, իսկ երբեմն էլ 30-40 շնչից⁷:

³ АРО, т. II, ч. II, под ред. **Ашота Иоаннисяна**, Е., 1967 (այսուհետև՝ АРО, II), док. 291, с. 205.

⁴ АРО, II, док. 315, с. 249.

⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Aivazian A. M.** The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal (Yerevan: Center for Policy Analysis, American University of Armenia, 1997), p. 17-18.

⁶ Միայն սույն հայտարարության հիման վրա՝ դեռևս 1990 թ. Պ. Մուրադյանը ևս նկատում էր, որ 1720-ական թթ. Ղարաբաղի հայերի թիվը եղել է 100,000 ընտանիք և 500,000 մարդ (**Мурадян П.** История - память поколений: проблемы истории Нагорного Карабаха, Е., 1990, с. 112):

⁷ Համապատասխան տվյալները տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի Օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Ե., 2007, էջ 60-63: **Petrus Bedik.** Cebil Sutun, Vienna, 1678, p. 379; **Ջաքարիա Սարկաուզ.** Պատմագրություն, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 132: **Կարապետյան Մ. Մ.**, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1986, N 2, էջ 103, ծնթ. 33), **Էփրիկյան Ս.**, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վենետիկ, 1907, էջ 386: **Гакстаузен Август.** Закавказский край, СПб., 1856, т. 1, с. 190: Վրաց հեղինակների համաձայն, XVII-XVIII դդ. Վրաստանում նմանատիպ իրավիճակ էր՝ «մեկ ծուխն ուներ 10-20, իսկ երբեմն էլ 30 շունչ» [տե՛ս **Брегадзе Н. А.** К вопросу об этническом составе населения Грузии в XVII веке (Кавказский этнографический сборник, т. VI, М., 1976, с. 245, прим. 55)]:

Այդուամենայնիվ, ղարաբաղցի հայերը, մատնանշելով իրենց 100,000 տունը, մեր կարծիքով, հաշվարկի հիմքում դնում էին ոչ թե հայ ավանդական տունը՝ 10 և ավելի անդամներով, այլ միայն նրա սկզբնային բջիջը՝ առանձին ընտանիքը:

3. Շրջակա հայության հոսքը Ղարաբաղ: Ըստ ամենայնի, 1724 թ. Ղարաբաղի 100,000 հիշատակվող տների մեջ պետք է մտցնել նաև Գանձակի բնակչության հայկական մասը՝ այդ քաղաքը շրջապատող հայկական գյուղերի հետ միասին: Բանն այն է, որ 1723 թ. հոկտեմբերին Գանձակի վրա օսմանյան բանակի ձախողված գրոհի⁸ ժամանակ ու դրանից անմիջապես հետո բնակչության մեծամասնությունը՝ և՛ հայերը, և՛ մահմեդականները դուրս եկան քաղաքից: 1723 թ. դեկտեմբերի 20-ին Շամախիից գրած նամակում Ալեքսանդր քահանան ընդգծում էր, որ այդ պահի դրությամբ Գանձակի գրեթե բոլոր հայերն արդեն անցել էին Ղարաբաղ. «ԿՌ (60.000) մարդով եկին Գանձու վերա: ԺԲ (12) փաշայ ին, թոփ, դունբարայ [=ռումբ] շատ ունին, քաղաքի մինչև ի կեսըն առին, մեր Հայոց ազգն ողճ ապրանքըն թալանեցին՝ որն կոտերեցին, որն կերի դանում: Որ փող ուներ՝ գնաց իւր էրէխեքըն առին: Կ (60) տուն քշեցին տարան Հօռմաս տուն, մնացեալն փախըստական, մերկ, պոպիկ գնացին Հայոց սղնա[խ]նն»⁹ (ընդգծումը՝ Ա. Ա.):

Համաձայն 1725 թ. օգոստոսի 8-ին գրված ֆրանսիական մի փաստաթղթի, Գանձակի պարիսպներից դուրս գտնվող արվարձանը բնակեցված էր բացառապես հայերով՝ faubourg des Armeniens¹⁰: Գանձակի այս faubourg-ը 1723 թ. նոյեմբերի 26-ին Բաքու ժամանած հայ քահանա Անտոն Առաքելովի հարցաքննության գրառման մեջ անվանված է «армянскими слободами за городом»¹¹: Հենց այս արվարձանն է Ալեքսանդր քահանայի նամակի վերոբերյալ հատվածում անվանված «քաղաքի կեսը»՝ **“того города взяли половину”**: Բայց և այնպես, միջնադարյան քաղաքի այն մասը, որն ընկած էր

⁸ Այս ճակատամարտում օսմանցիների դեմ կռվել էին պարսկական, կախեթցի վրացիների, Գանձակի շիա և հայկական միացյալ ուժերը. այս մասին մանրամասն տե՛ս **Այվազյան Ա. Մ.**, Բրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թվականին և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1990, N 4, էջ 71-73. հմմտ. АРО, II, с. LXVI-LXXV).

⁹ АРО, II, документы 195, 196, с. 53, 54.

¹⁰ **Табарья И. М.** Материалы для истории Грузии первой четверти XVIII века, Тбилиси, 1982, с. 304.

¹¹ Հմմտ. АРО, II, док. 194, с. 51.

պարիսպներից դուրս, պատմականորեն մի քանի անգամ ավելի մեծ բնակչություն ուներ, քան պարսպապատ հատվածի ներսում: Օրինակ, XVII դ. կեսերին ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեն ընդգծում էր, որ Երևանի faubourg-ում 20 անգամ ավելի շատ մարդ էր ապրում, քան պարիսպների ներսում¹²: Իսկ Գանձակի մասին 1699 թ. սեպտեմբերի 22-ին Իսրայել Օրու հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, «ամենուր այդ քաղաքի շուրջ ապրում են [հայ] քրիստոնյաներ» ("...tout autour de laditte ville, se (=ce) sont des chrestien"): Գանձակում հայ բնակչության հոծ թվի մասին է վկայում նաև այդ քաղաքից և նրա անմիջական շրջակայքից 15,000 հայ զինվոր հավաքագրելու Օրիի մտադրությունը¹³:

Այս առումով հատկանշական է, որ, երբ թուրքական բանակը Գանձակի վրա անհաջող գրոհելուց հետո նահանջում էր Թիֆլիս, Ղարաբաղում տեղակայված հայկական զորաբանակի հրամանատարությունը չի վարանում սուրհանդակներ ուղարկել թուրքերի մոտ՝ Գանձակից վերցված հայ զերիներին անհապաղ ազատելու պահանջով: Նկատի առնելով, մի կողմից, սեփական զորքերի վատ դրությունը գանձակյան ձախողումից հետո, մյուս կողմից՝ այն սպառնալիքը, որ ներկայացնում էին Ղարաբաղի հայերի ընտիր և լավ զինված զորքերը, թուրքերի գլխավոր հրամանատար Իբրահիմ փաշան անմիջապես բավարարում է նրանց պահանջը¹⁴: Այսպիսով, գանձակեցի հայերի՝ վերը մեջբերված փաստաթղթում հիշատակվող գերյալ 60 ընտանիքը նույնպես հայտնվեց Արցախում: Գանձակից, ինչպես նաև մերձակա շրջաններից հայերի զանգվածային ներհոսքը Ղարաբաղ՝ հայկական զորքերի պաշտպանության տակ, հաստատվում է ավելի ուշ եղած տեղեկությունների համաձայն ևս: Այսպես, 1726 թ. հունվարի 26-ին ռուսական հրամանատարության կողմից իբրև լրտես ուղարկված շամախեցի Սիմոն Բալայանը ("1726 г. Генваря 26 дня посланной [русским командованием] из Баки шпионом армянин шамахинской житель Семен Баласин"), ի միջի այլոց, զեկուցում էր նաև Գանձակի ժողովրդագրական իրավիճակի մասին. «Այժմ Գանձակում ապրում են գանձակեցի մահմեդականների 5 կամ 6 ընտանիք և հայերի 50 ընտանիք: Իսկ մյուս մահմեդականները գաղթել են Արդեբիլ և տարբեր քաղաքներ, իսկ հայերը՝ Սըղնախներ¹⁵ (իմա՝ Ղարաբաղ – Ս. Ս.)»:

¹² Les Six Voyages de **Jean Baptiste Tavernier** en Turquie, en Perse, et aux Indes, Paris, т. 1, 1679, p. 38. Հմմտ. **Չարապետյան Ս. Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 95-102:

¹³ **Эзов Г. А.** Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы, СПб., 1898, док. 9, с. 33, 36.

¹⁴ Հմմտ. АРО, II, док. 194, с. 51.

¹⁵ Архив внешней политики России, фонд СРП (Сношения России с Персией), 1726, оп. 1, док. 4, л. 211а-212а. Հմմտ. **Пайчадзе Г. Г.** Русско-грузинские политические отношения в первой половине XVIII в., Тбилиси, 1970, с. 79. **Պարսամյան Վ. Ա.**, Լեհահայերի մասնակցությունը Դավիթ-բեկի ապստամբությանը, Ե., 1962, էջ 67, АРО, II, док. 358-359, 366, с. 299, 302, 307.

Այսպիսով, սկսած 1723 թ. նոյեմբերից՝ Արցախն ապաստան էր դարձել տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականների համար:

4. Ղարաբաղի բնակիչների և զինվորների թվային հարաբերակցությունը 1720-ական թթ.: 1720-ական թթ. Ղարաբաղն ու Ղափանը միասին մարտի դաշտ էին հանում մինչև 60,000 զինվոր (որից 40 հազարը՝ Ղարաբաղը)¹⁶: Մեկ տասնամյակ շարունակ օսմանյան ավելի խո- շոր կանոնավոր բանակներին արդյունավետ դիմադրություն ցույց տված այս երկու ծայրաստիճան ռազմականացված հայկական իշ- խանապետություններում¹⁷ խաղաղ բնակիչների և զինվորների՝ 10-ը 1-ի (5 արուններից մեկը) հարաբերակցությունը միանգամայն արդարացված է թվում: Նման հարաբերակցությունը նույնպես հուշում է, որ Ղարաբաղի բնակչությունը խնդրո առարկա տասնամյակներում կազմում էր մոտավորապես կես միլիոն մարդ:

5. Ղարաբաղի բնակչության թիվը՝ ըստ գյուղերում եղած տների միջին թվաքանականի: Եթե 315-ը վերցնենք որպես 1725 թ. Ղարաբաղի գյուղերում եղած տների ամենափոքր և ամենամեծ թվերի՝ 30-ի և 600-ի¹⁸ միջին թվաքանական և այն բազմապատկենք 900-ով (սա Ղարաբաղի գյուղերի քանակն է 1717 թ., ըստ Մինաս Տիգրանյանի վերոբերյալ հաղորդման), ապա կստանանք 283,500 տուն կամ 1,417,500 շունչ ամբողջ Ղարաբաղում՝ մեկ ընտանիքում 5 շունչ հաշվարկով:

Եթե 250-ը վերցնենք որպես միջին թվաքանական 100 և 400-ի միջև (այսինքն, ըստ Մինաս Տիգրանյանի՝ 1717 թ. Ղարաբաղի գյուղերում եղած տների ամենափոքր և ամենամեծ թվերի միջև) ու այն դարձյալ բազմապատկենք 900-ով, ապա կստանանք 225,000 տուն կամ 1,125,000 շունչ ամբողջ Ղարաբաղում՝ մեկ ընտանիքում 5 շունչ հաշվարկով: Անկասկած, այս երկու հաշվարկում էլ պատմական իրականությունը ներկայանում է բավական ուռճացված տեսքով: Սակայն այս թվերը վկայում են, որ վերը կատարված գնահատումները, ըստ որոնց, 1710-1720-ական թթ. Ղարաբաղի բնակչությունը կազմել է 500,000 մարդ, միանգամայն արժանահա- վատ են:

6. Հետադարձ հաշվարկ: 1710-1720-ական թթ. Արևելյան Հայաստանում ու մասնավորապես Ղարաբաղում ժողովրդագրական իրավիճակի մասին վերոհիշյալ գնահատականները հաստատվում են նաև կողմնակիորեն՝ ավելի ուշ տեղեկությունների հիման վրա հետադարձ հաշվարկ կատարելու միջոցով: Այսպես՝ հայ ազատագրական շարժման լավատեղյակ գործիչ Հովսեփ Էմինը 1792 թ. հայտա- րարում էր, որ «ի ժամանակի Պետրոս արքային (իմա՝ XVIII դ. առաջին քառորդում – Ա. Ա.) հայք տասնապատիկ առաւելս էին, քան զայժմս (իմա՝ 1790-ական թթ. – Ա. Ա.), եւ մէլիքեանքն

Ղարաբա-

¹⁶ Aivazian A. M. The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal, p. 7-9, 60-63.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 6-20:

¹⁸ 1725 թ. հուլիսի 25-ին Եկատերինա Ա-ին վերը հիշատակված ուղերձը տե՛ս APO, II, док. 315, с. 249.

դու բաւական շատացեալս էին զօրօք և բովանդակ Նախիջևան և Երևան լի էր հարուստ վաճառականօք»¹⁹:

Իսկապէս, 1720-ական թթ. և հետագայում հայերն ահռելի մարդկային կորուստներ էին կրել: Պատահական չէ, որ լեւի ճիզվիտ Ջ. Կրուշինսկին, պատմելով 1724 թ. Երևանի գրավման մասին, գրում էր. «Քաղաքի գրավման ժամանակ սպանված 30000 հայերից բացի, բավական շատ էին նաև գերեվարվածները, որոնց քշում էին նախիրների պէս: Այս պատերազմների ընթացքում հայերի թիվն այնքան նվազեց, որ 1725 թ. վերջին անգամ կեսը չէին այն քանակության, որ մինչև աֆղանների գալն ունեին Պարսկաստանում»²⁰: Իսկ կարմելիտ քարոզիչ Լինդերը, որը 1732 թ. եկել էր Իրան և ընդարձակ նյութեր էր հավաքել իրեն անմիջականորեն նախորդած շրջանի մասին, իր «Երկրորդ ճանապարհորդություն» («Secondo Viaggio») աշխատության մեջ, 1722-1725 թթ. Իրանում հայերի մարդկային կորուստները հաշվում էր «200000 սպանված և ստրկության քշված»²¹:

Ժողովրդագրական տանսապատիկ անկման գնահատականը, որ Էմինն, ամենայն հավանականությամբ, լսած պետք է լինէր հայ հոգևորական գործիչներից, որոնք էլ միայն կարող էին ունենալ հայության ժողովրդագրության մասին փոքրիշատե հավաստի տեղեկություններ, ստուգվում է ռուսաց ցար Պավել Ա-ի 1797 թ. արձակած մի հրամանագրով, որտեղ Ղարաբաղի հայ բնակչության թիվը նշվում է 11,000 ընտանիք²²: Այսինքն՝ գրանցվում է բնակչության թվի գրեթե ճիշտ տասնապատիկ անկում՝ 100,000 ընտանիքից մինչև 11,000 ընտանիք²³:

XVIII դ. երկրորդ կեսի Ղարաբաղի ժողովրդագրության վերաբերյալ ունենք ևս երկու ուշագրավ տեղեկություն: 1804 թ. դեկտեմբերի 30-ին Իշխան Յիցիանովի զեկուցագրում նշվում է,

որ

Իբրա-

¹⁹ Մեջբերված է Հովսեփ Էմինի՝ 1792 թ. հունվարի 1-ի նամակից [տե՛ս **Գրիգորյան Վ.**, Հովսեփ Էմինի և Հովսեփ Արղությանի անտիպ նամակները (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1990, N 4, էջ 193)]:

²⁰ **Krusinski T.** The History of the Late Revolutions of Persia. vol. 2, London, 1740, p. 178. Հմտ. **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի. Յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանոթագրութիւններ, պատրաստեց Սահակ Ճեմճեմեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1977, էջ 31-35:

²¹ «The Armenian race in Persia was so diminished from the time of the arrival of the Afghans, i.e. in 1722 up to 1725 that 200,000 may be reckoned as having been killed and taken away as slaves» (A Cronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII Centuries. Vol. I, London, 1939, p. 579).

²² **Мурадян П.** История – память поколений, с. 112 (СХнбХІІІ і «Полное собрание законов Российской империи» գրքից՝ т. 24, с. 761).

²³ Հետաքրքիր է, որ անծանոթ լինելով Հովսեփ Էմինի սույն նամակին՝ XVIII-XIX դդ. մի շարք ռուսական արխիվային վավերագրեր համեմատելու միջոցով, Պ. Մուրադյանը եկել է Էմինի արած նույն եզրակացությանը, այն է՝ 1724 թ. հաջորդած «հարյուր տարվա ընթացքում հայերի թիվը պակասել էր գրեթե տասն անգամ» (նույն տեղում, էջ 112-113):

հիմ խանի (1763-1806) իշխանության տակ կար ղարաբաղցի հայերի 60,000 տուն²⁴:

Այս 60,000 հայ ընտանիքների մասին տեղեկությունը, ըստ ամենայնի, վերաբերում է 1760-1770-ական թթ. դրությանը, որովհետև 1783 թ. Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը Ղարաբաղում հաշվում էր արդեն ընդամենը 30,000 հայ ընտանիք²⁵: Այս թվերը նույնպես հաստատում են այն հնարավորությունը, որ 1710-1720-ական թթ. Ղարաբաղում կար 100,000 հայ ընտանիք, քանի որ օսմանյան ներխուժումը և այն ուղեկցած բնակչության զանգվածային ոչնչացումը, ինչպես նաև դրանից ոչ շատ անց Իրանում սկիզբ առած ավերիչ ներքին խժոժությունները բերեցին Արևելյան Հայաստանում հայկական բնակչության թվի աղետալի կրճատման:

7. Միավ և թուր տեղեկություններ: Վերոշարադրյալի հիման վրա պետք է անստույգ համարել Մինաս վրդ. Տիգրանյանի՝ 1717 թ. մարտի 14-ին տված այն գնահատականը, ըստ որի՝ Արևելյան Հայաստանում Էջմիածնի և Գանձասարի «պատրիարքների իշխանության տակ գտնվող հայ ժողովրդի թիվը կարող է լինել մոտ 200,000, դրանք էլ՝ վաճառականներ և գյուղացիություն» [Народа армянского под владением вышепомянутых двух патриархов счислением может быть тысяч с двести, и то купечество и крестьянство]: Ամենայն հավանականությամբ, Մինաս վարդապետը խոսել է ոչ թե 200,000 հայերի, այլ 200,000 հայ տների մասին, որը լիովին կհամապատասխաներ ղարաբաղցիների 1724 և 1725 թթ. հաղորդածին, ինչպես նաև չէր հակասի իր իսկ հայտնած 900 գյուղի և դրանց չափսերի մասին տեղեկությանը: Հավանաբար, սխալը թափանցել է նրա՝ բանավոր հայերեն գեկույցի՝ ռուսերենով թարգմանաբար գրառված տեքստի մեջ՝ թարգմանչի անուշադրության պատճառով:

Ամենայն հավանականությամբ, դարձյալ թարգմանչի սխալն է արևելահայերին միայն գյուղացիության և վաճառականության դասերի մեջ ներառելը, քանզի հայերն ապրում էին Այսրկովկասի բոլոր հիմնական քաղաքներում, իսկ Երևանում, Թիֆլիսում և Գանձակում կազմում էին մեծամասնություն, որոնց մեջ մեծ էր նաև արհեստավորության թիվը, և այս հարցում Մինաս Տիգրանյանը սխալվել չէր կարող: Բացի այդ, Վրաստանում, Արցախում, Սյունիքում, Շամախիում և պարսկական ծառայության մեջ զգալի թիվ էր կազմում նաև հայ զինվորականությունը:

²⁴ «Բրբահիմ խանն իր իշխանության տակ ուներ միայն ղարաբաղցի հայերի 60.000 տուն, որոնք կառավարում էին հինգ ամենաազնվական մելիքները, որոնք, ըստ իս, տգիտությունից առաջնորդվելով, իրենց համարում են հին Հայաստանի թագավորներից սերված: Բսկ այժմ ոչ ավել, քան 4.000 տուն կա, մնացածները Շամախիի և Շեքիի խաների [իշխանության] տակ են, ինչպես նաև Վրաստանում են»: *St u Kavkaz i Zakavkazye vo vremena upravleniya kniazia P. D. Tsitsianova (Akty, sobrannye Kavkazskoy arheograficheskoy komissiei, t. 2, Tiflis, 1868, s. 623)*, հմմտ. **Мурадян П.** История – память поколений, с. 112.

²⁵ Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760-1800 гг.). Сборник документов, т. IV, под ред. **Нерсисяна М. Г.**, Е., 1990, док. 128, с. 209.

Թյուրիմացությունն պետք է համարել նաև 1724 թ. նոյեմբերի 5-ի Ղարաբաղի պատվիրակների հաղորդումը, թե Ղափան նահանգում ավելի շատ հայ կար, քան Ղարաբաղում: Հնարավոր է, սակայն, որ Ղափան ասելով՝ նրանք նկատի են ունեցել ոչ թե Դավիթ-բեկի ստեղծած հայոց իշխանապետության տարածքը, այլ Ղափանն ավելի լայն առումով՝ որպես Սյունյաց ամբողջ աշխարհ²⁶, ներառյալ Գեղարքունիքը, Ագուլիսն ու Երնջակի գավառը:

Ի մի բերելով՝ կարելի է վստահորեն եզրակացնել, որ 1710-1720-ական թթ. Արցախի (Ղարաբաղի) բնակչության թիվը կազմել է մոտավորապես 500,000 մարդ²⁷: Պատկերացում տալու համար, թե այդ կես միլիոն հայն ինչպիսի հարաբերական մեծություն էր տարածաշրջանում, բավական է մատնանշենք, որ 1720-ական թթ. Եվրոպացի մի ճանապարհորդ լեզգիներին «մեծաթիվ ժողովուրդ էր» համարում, որովհետև նրանց թիվը կազմում էր... 30,000 ընտանիք²⁸:

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В КАРАБАХЕ В 1710-1720-Х ГОДАХ

АЙВАЗЯН А. М.

Резюме

5 ноября 1724 г. в Коллегии иностранных дел в Санкт-Петербурге посланники карабахского армянского войска сделали следующее заявление: “А их всего армянского народу, военного и протчаго, одной карабахской провинции, которые желают притти под протекцию его императорского величества, будет со сто тысяч дворов, кроме другой армянской провинции, зовомой Капан, которая между карабахской провинции и Эривана, от них 3 дни езды, и армяня той капанской провинции с ними в одном согласии и такожде под протекциею его императорского величества быть желают; а народу армянского в той капанской

²⁶ **Այվազյան Ա. Մ.**, 1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից (Սկզբնաղբյուրների համադրման փորձ) (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1990, N 2, էջ 128-129):

²⁷ Եվրոպական հայտնի մի աղբյուրի համաձայն, XVII դ. սկզբում Գանձակ կամ Ղարաբաղ նահանգի բնակչությունը կազմում էր 250,000 մարդ (տե՛ս **Don Juan of Persia**, A Shiah Catholic 1560-1604. Transl. and ed. by G. Le Strange, London 1926, p. 41-2. Cf. Tadhkirat Al-Muluk. A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725). Translated and explained by **Minorsky V.** London: W. Heffer & Sons, 1943, p. 44, 166): Այս փաստը ևս հուշում է, որ 1639 թվականից ի վեր խոշոր պատերազմներից զերծ մնացած Ղարաբաղի բնակչությունը կարող էր լուրջ աճ արձանագրել:

²⁸ **Ксаверио Главани**. Описание Черкессии 1729 г., Тифлис, 1893, с. 15 [Этот многочисленный народ (в нем считают более тридцати тысяч семейств) занимает оконечность Кавказа, соприкасаясь с одной стороны с Персией, с другой – с Грузией].

провинции более, нежели в карабахской, и большая часть купецких людей”.

Исходя из того, что наименьшее число членов армянских семей составляло 5 человек, можно заключить, что общее число населения “большого” Карабаха насчитывало 500,000 душ в 1724 году (куда входит и армянская часть населения города Гандзак (Гянджа) вместе с окрестными армянскими деревнями), которые во время неудачного штурма Гандзака османской армией в октябре 1723 г. переехали в Карабах.